

e-ISSN: 2630-6417

International Journal of
Social, Humanities and
Administrative Sciences
(JOSHAS JOURNAL)

Vol: 8 Issue: 58
Year: 2022 November
Pp: 1643-1650

Arrival
10 October 2022
Published
30 November 2022

Article ID
66279
Article Serial Number
15

DOI NUMBER
<http://dx.doi.org/10.29228/JOSHAS.66279>

How to Cite This Article
Zariç, S. (2022). "Aydınlanma
Felsefesinin Ortaya Çıkışında
Ve Gelişiminde Etkili
Ülkeler", Journal of Social,
Humanities and
Administrative Sciences,
8(58):1643-1650

International Journal of
Social, Humanities and
Administrative Sciences is
licensed under a Creative
Commons Attribution-
NonCommercial 4.0
International License.
This journal is an open
access, peer-reviewed
international journal.

Aydınlanma Felsefesinin Ortaya Çıkışında Ve Gelişiminde Etkili Ülkeler

Effective Countries in the Emerging and Development of the Philosophy of Enlightenment

Sami Zariç

Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Mersin, Türkiye

ÖZET

'Aydınlanma' kavramı, 18. yüzyıl Batı felsefesini tanımlamak amacıyla kullanılır, fakat söz konusu felsefe, tekdüze bir hareket olarak görülemez. Bu anlamda Fransız Aydınlanması, Alman Aydınlanması, İskoç Aydınlanması vb. niteliler farklı çağrışımlar yapmaktadır. Bu nedenle Aydınlanma'yı, tüm toplumlarda benzer şekilde yaşanmış bir süreç şeklinde değerlendirmek için. Dolayısıyla Aydınlanma çağı filozofları birbirinden çok farklı fikirler ortaya koymuşlar ve böylece Aydınlanma felsefesinde farklı damarlar ortaya çıkmıştır. Böylece ulusların kendilerine has spesifik kültürel-siyasal şartları, özel dehalari benzer bir hareketi veya kurumu genel olarak farklılaştırma sonucuna yol açar. Ayrıca Batının sosyal, siyasi, felsefi ve ekonomik açılarından modern dönemlerde sağladığı düşünsel birikimin Aydınlanma Çağı'yla beraber daha anlamlı hale geldiği görülmüştür. Tekraren, Aydınlanma'nın Batı'da Anglosakson ve Kıta Avrupa'sı gelenekleri dâhilinde birçok açıdan benzer kaynaklardan beslendiği konusunda mutabakat olsa da algılanışı, ortaya konusu ve uygulama açısından ele alınmasında bir takım farklılıklar taşıdığı ifade edilmektedir. Söz konusu farklılıklarla beraber, liberal değerlerin birey ve toplum için kullanılmasında ciddi düşünsel farklılıkların Aydınlanma etkisindeki toplumların tarihsel, sosyal, idari ve ekonomik şartlarından kaynaklandığı söylenebilir. Böylece çeşitli ülkelerde farklı türde ve içerikte Aydınlanma düşünce tarzlarının baskın hale geldiği ve zaman zaman da bazı konularda zıtlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak Aydınlanma düşüncesinin bu şekilde belli kalıplara sığdırılmayacak ölçüde çeşitlilik gösterdiğini de akıldan tutmak lazım. Bu bilgiler ışığında bu çalışmada Fransız Aydınlanması ve diğer ülkelerdeki Aydınlanma türleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Aydınlanma, Devrim, Filozof, Akıl, Birey

ABSTRACT

The concept of 'enlightenment' is used to describe 18th century Western philosophy, but the philosophy in question cannot be seen as a monotonous movement. In this sense, the terms like French Enlightenment, German Enlightenment, Scottish Enlightenment etc. have different connotations. For this reason, the Enlightenment should not be evaluated as a process experienced in a similar way in all societies. Therefore, the philosophers of the Enlightenment age put forward very different ideas from each other and thus different veins emerged in the philosophy of the Enlightenment. Thus, the specific cultural-political conditions of the nations, the particular geniuses, lead to the general differentiation of a similar movement or institution. In addition, it has been seen that the intellectual accumulation that the West has provided in modern times in terms of social, political, philosophical and economic aspects has become more meaningful with the Age of Enlightenment. Again, although it is agreed that the Enlightenment was fed from similar sources in many respects within the Anglo-Saxon and Continental European traditions in the West, it is stated that there are some differences in its perception, expression and practice. Along with these differences, it can be said that the serious intellectual differences in the use of liberal values for the individual and the society stem from the historical, social, administrative and economic conditions of the societies under the influence of the Enlightenment. Thus, it is understood that in the various countries, different types and content of Enlightenment thought styles became dominant and sometimes conflicted on some issues. However, it should be kept in mind that the thought of the Enlightenment showed such diversity that it could not fit into certain patterns. In the light of this information, in this study, the French Enlightenment and the Enlightenment types in other countries were tried to be examined.

Keywords: Enlightenment, Revolution, Philosopher, Reason, Individual

1. GİRİŞ

'Aydınlanma' kavramı, 18. yüzyıl Batı felsefesini tanımlamak amacıyla kullanılır, fakat söz konusu felsefe, tekdüze bir hareket olarak görülemez. Bu anlamda Fransız Aydınlanması, Alman Aydınlanması, İskoç Aydınlanması vb. niteliler farklı çağrışımlar yapmaktadır (Başdemir, 2005:1). Bu nedenle Aydınlanma'yı, tüm toplumlarda benzer şekilde yaşanmış bir süreç şeklinde değerlendirmek için. Dolayısıyla Aydınlanma çağı filozofları birbirinden çok farklı fikirler ortaya koymuşlar ve böylece Aydınlanma felsefesinde farklı damarlar ortaya çıkmıştır. Bu açıdan genel itibariyle bakıldığında birtakım ortak çıkış noktaları olmakla beraber, temsil edici niteliklerini en bariz olarak 'Fransız Aydınlanması'nda ortaya çıkan 'Kıta Avrupası Aydınlanması' ile 'İskoç Aydınlanması'nın birbirinden farklı argümanlar ve yönelimler taşıdığı ifade edilebilir (Davies'ten aktaran Duman, 2006:120-119).

Ulusların kendilerine has spesifik kültürel-siyasal şartları, özel dehalari benzer bir hareketi veya kurumu genel olarak farklılaştırma sonucuna yol açar. Mesela İngiliz Aydınlanması daha çok deneyci bir nitelik sergilemesine rağmen, Fransız Aydınlanması esas olarak akılcıdır. Ayrıca zaman açısından İngiliz Aydınlanması Fransız Aydınlanmasından önce oluşmuş ve Fransız Aydınlanmasına kaynaklık ettiği gibi onu hiç yoksa başlangıç noktasında (Montesquieu ve Voltaire üzerinde) büyük oranda etkilemiştir. Alman Aydınlanması ise gerek zaman gerek de önem

açısından her ikisinden sonra sahneye çıkmıştır. Bunun sebebi de genel itibarıyla 18. yüzyıl Almanya'sının zamanın İngiltere ve Fransa'sına nispeten neredeyse her bakımdan (siyasal, ekonomik, kültürel alanlarda) daha geri kalmasıydı (Arslan, 1992:23-24). Bu bilgiler ışığında Fransız Aydınlanması ve diğer ülkelerdeki Aydınlanma türleri incelenmeye çalışılacaktır.

2. KUZEY AVRUPA(BENELÜKS) AYDINLANMASI

Bu noktada Aydınlanmanın erken döneminin Kuzey Avrupa'da filizlendiği söylenebilir. Amsterdam 17. yüzyıldaki Erken Aydınlanmanın anavatanı olarak gösterilir. Birleşik eyaletler, ülkelerindeki kurumsal dini mezheplerin baskısından kaçan heterodoks grupların ve İspanya ile Portekiz'de yaşadıkları zulümden kaçıp sığınacak ülke arayışında olan Yahudilerin kozmopolit bir toplum oluşturdukları yere dönüşmüştü. Öyle ki Fransız filozof René Descartes (1596-1650), Aydınlanma rasyonalizminin temellerini oluşturacak eserlerini, Fransız Kilisesi'nin sansüründen çekindiği için yaşamının büyük bir kısmını geçirdiği Hollanda'da yayınlatabilmişti (Durgun, 2021:27).

Ayrıca Benelüks ülkelerinde, yerel dil, bilgi üretimi ve iletimi amacıyla giderek daha fazla oranda kullanılmıştır. Geç ortaçağ ve erken modern devirlerde, geniş bir yelpazede yerel yazarların, esas olarak şehirli bir kitleye akıl üzerine fikirleri yaymak ve hayata karşı rasyonel bir tutum geliştirmek için çalıştığı görülmüştür. Avrupa Birliği(AB) tarafından desteklenen bu konuyla ilgili bir proje araştırması(Sparks of Reason) da Yerel Rasyonalizmin çok eski bir Hollanda geleneğine dayandığını ve 17. yüzyıl Hollanda Cumhuriyeti'nin Erken Aydınlanma için etkili bir üreme alanı haline geldiğini ortaya koymuştur (Sparks of Reason, 2015).

İspanyol İmparatorluğu'na(Habsburg) karşı yaşanan Hollanda İsyanı(1568-1648)'ndan çok önceleri de Hollanda dinamik ve kreatif bir kültürel ve entelektüel hayata sahipti. Zengin ticari merkezler, -her zamanki gibi kilisenin de içinde yer aldığı- büyük sanat piyasalarına ev sahipliği yapıyordu. Uluslararası ticaretin ve kentli nüfusun yoğunlaştığı merkezlerdeki bu stratejik konum, bu açıdan kolayca kontrol altına alınmayan düşüncelerin hızlıca yayılımını teşvik ediyordu ve sivil kültür oldukça çok okuyan bir kamu ortaya çıkarmıştı. Bu açıdan Benelüks Bölgesi'nde özellikle Hollanda, belirli sınırlar kapsamında, görece açık, hoşgörülü, entelektüel ve dinsel topluluklar oluşturma yolunda ilerliyordu. Bu anlamda Hollanda Cumhuriyeti bütün bu yönleriyle üne kavuşacak, zulüm gören yabancı entelektüellerin ve dini mültecilerin tercih edeceği ülke olmuştur. Böylece Hollanda 17. yüzyılda Avrupa düşünce hayatındaki yeni fikirlerin de merkezi konumuna yükselmiştir. Yukarıda değinildiği gibi örneğin 1630 yılında Descartes, Fransa'dan Hollanda'ya göç etmiş ve eseri sadece felsefe ve bilim sahasında etkili olmadı, görüşlerinden siyasi kavga yürüten düşünürler de hemen istifade etmiştir. Yine diğer entelektüel akımlar -geç Rönesans hümanizmi ve Protestan Reformasyon'u- başta Hollanda'da derin şekilde etkili olmuştur. Hümanizm, okullarda oldukça sık işlenmeye başlanmış; öyle ki Hıristiyan hümanizmi, Rotterdamlı düşünür Erasmus'un öncülüğünde Hollanda'da oluşturulmuştur. Bu anlamda 1490-1520 yılları arasında Kuzey Avrupa'nın diğer bölgelerine nispeten Hıristiyan hümanizmi en hızlı şekilde Benelüks Bölgesi'nde yayılma imkânına sahip olmuştur (Israel'den aktaran Wood, 2016:141).

Yine Hollanda'da Descartes'tan daha kışkırtıcı düşünceleri taşıyan Baruch Spinoza(1632-1677) gibi düşünürler de yaşamaktaydı. Descartes'ın ruh-beden ayırımına dayalı Kartezyen felsefesini benimsemeyen Spinoza, sonraki dönemlerde kendisinin, doğruluğu ya da yanlışlığı bir yana, panteist olarak anılmasına sebep olacak fikirlerini kaleme almaya başlamıştı. Bu noktada Spinoza panteist olarak görülebilirdi, zira doğada var olan şeylerin birliği ve düzenliliği ilkesine vurgu yapmıştır (Durgun, 2021:27).

3. İSKOÇ AYDINLANMASI

İskoçya, 1730-1780 arasında Batı kültürü üzerinde oldukça önemli oranda iz bırakan bir kültürel dalgaya ev sahipliği yapmıştır. Bu ülkede yeşeren üretken düşünce akımı İskoç Aydınlanması şeklinde literatürde adlandırılır. Bahsi geçen devir İskoçların kimya, jeoloji, mühendislik, ekonomi, sosyoloji, felsefe, şiir ve resim vb. alanlarda dünyaca tanınan filozof, bilim adamı ve sanatçılar çıkardığı devirdir. Söz konusu eserler tarihsel ve yöresel bağlamından çıkarılır, Britanya'nın sınırlarını aşan yönü akla geldiğinde adı Aydınlanma ile birlikte anılan İngiltere, Fransa, Almanya vb. Avrupa ülkeleri ile eşit, hatta bazen bu ülkeleri ardında bırakan İskoçya'dan bahsedildiği hemen anlaşılabilir. (Taşkın, 2007: 49-50).

İskoç Aydınlanması akademik çalışmalarda kimi zaman İskoç Ahlak Felsefesi Okulu kimi zaman da İskoç Tarihsel Okulu şeklinde isimlendirilmiştir. Bahse konu Aydınlanmanın başlıca filozofları olarak Francis Hutcheson, David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson, Thomas Reid, Lord Kames, Dugald Stewart gösterilebilir. 18. yüzyılda bahsi geçen filozofların çalışmaları tüm Avrupa'da ses getirmiş ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir. İskoç Aydınlanmasının büyüklüğü çok sık dillendirilmiş ve halen ifade edilmektedir. 1707 yılında İngiltere'yle yaşanan Birlik esnasında siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan olumsuz konumda bulunan İskoçya takriben bir asırlık zaman dilimi içinde Avrupa'nın önemli entelektüel bir merkezi olmayı başarmıştır (Köktaş, 2011:235-236).

İskoç Aydınlanmasının başta gelen düşünürlerin büyük çoğunluğu akademi kökenlidir. Francis Hutcheson, Adam Smith, Thomas Reid, John Millar, Adam Ferguson, Dugald Stewart ve William Robertson, en başta ismi anılan akademisyen filozoflardır. Ancak Lord Kames, James Anderson vb. üniversite dışından düşünürler de olmuştur; fakat David Hume, bunların hepsinin üstünde ismi anılması gereken bir kişidir. Bu noktada İskoç Aydınlanması'nın üzerinde odaklandığı üç alan söz konusu olmuştur: Öncelikle ahlâk felsefesi, sonra tarih ve ekonomi. İskoç aydınlanmasının tarihinin, Hutcheson'un etik tartışmalarıyla başladığı söylenebilir. Öyle ki Hume, etik konusunda fikirlerini kısmi değişikliklerle Hutcheson'dan alır. Ancak Hume(muhtemelen felsefenin farklı alanlarında gerçekleştirdiği çalışmalarından dolayı) İskoç aydınlanmasının en önde gelen düşünürü olarak görülür (Başdemir, 2005:2).

Dolayısıyla "İskoç Aydınlanması" kavramı, aralarındaki farklılıklar saklı kalmak şartıyla epistemolojide, moral felsefede, sosyal ve siyasal kuramda belirli teorik amaçları ve varsayımları paylaşan İskoç menşeli aydınların meydana getirdiği ve Aydınlanma felsefesinde önemli bir damarı kuran fikir geleneğine işaret eder. İskoç filozoflar bireysel ve toplumsal analizlerinde aklın/akılcılığın gücü ve yetkinliğine değil duygu, tecrübe, gelenek, alışkanlık vb. akıl haricindeki unsurlar üzerinde durur. Esas gayeleri, bireyden hareketle zihnin içeriğini meydana getiren düşünce, inançların ve insandaki moral/ahlaki değer yargılarının bilimsel bir izahatını yapmak; böylece insanlar arası etkileşimin sosyolojik ve tarihsel teorisini inşa etmektir (Duman, 2006: 139).

Kişisel ve toplumsal gayretlerle oluşumu sağlanan bu hareketin derin köklere sahip oluşu tabiidir. Söz konusu derinliği temin eden etkenler, İskoçya'nın Avrupa'da en köklü üniversitelere ev sahipliği yapması, yüksek kültür düzeyi, yenileşmeci ve seçimi esas alan Kalvinist öğretiyi benimseyen kilise ve hukukta gerçekleştirilen kayda değer çalışmalarıdır. 18. yüzyılın başlarında İskoçya açısından önemli bir gelişmeyle Britanya siyasal yapısına dâhil olması da, İskoçya'nın Avrupa'ya ve dünyaya açılmasında oldukça katkı sağlamıştır (Taşkın, 2007: 50).

Bu noktada Çiğdem(2001:71) de İskoç Aydınlanması'nın, 1707'de İngiltere ile sağlanan siyasi birliğin getirdiği serbest ticaret, bağımsız parlamento ve endüstriyel gelişme vb. altyapı unsurlarıyla desteklendiğine vurgu yapar ve İskoçya'daki dini liberalizasyon ve üniversite eğitiminin de söz konusu süreci yoğunlaştıran diğer unsurları oluşturduğunu dile getirir. Çiğdem'in bakış açısına göre entelektüel açıdan, İskoçya göreceli müstakillige sahipti ve bahse konu durum da örneğin Fransız aydınlarla iletişime geçmelerine daha kolay imkân sağlıyordu. Yine de İskoç aydınlar kendilerine has bir fikir dünyası kurmaya muvaffak oldular.

Bu noktada İskoç Aydınlanması, İngiltere, Fransa, Almanya vb. başka Avrupa ülkelerindeki aydınlanma çizgisinden farklı bir duruş sergilemiştir. 18. yüzyılın İskoçyalı düşünürlerinde din muhalifliği pek görülen bir husus olmamıştır. Bahsi geçen düşünürler, Fransızlar ve Almanlardan farklı olarak geleneğin bireysel ve sosyal hayat anlamında sahip olduğu değeri vurgulamışlar; ayrıca insan aklının yetkinliği düşüncesine de şüpheyle bakmışlardır.

İnsanın özgüven sahibi olması, sosyal ve ahlâkî yaşamı yalnızca ilahî takdirle değil insanî sebeplerle de açıklama, 18. yy. aydınlanmasının başlıca özellikleri ya da kazanımları şeklinde gösterilebilir. Söz konusu kazanım, devrin düşünürlerinin insan bilgisinin ve alışkanlıklarının niteliği konusunda kullandıkları şüpheli araştırma metodunun bir sonucu olarak görülebilir. Söz konusu metod, Fransız aydınlarını daha ziyade aklın yetkinliği ya da mükemmelliği çıkarımına vardırıırken İskoç düşünürleri, akıldan çok duyguların ve birikmiş tecrübelerin hayatı anlama ve anlam katmada en önemli etkenler olduğu düşüncesine sürüklemiştir (Başdemir, 2005: 2).

Ayrıca Taşkın(2007:48)'ın düşüncesinde İskoçların Aydınlanmanın bizzat içinde bulunmalarına, dünyaca tanınan bilim insanı, düşünür, sanatçı çıkarmalarına rağmen İskoç Aydınlanması ifadesinin neredeyse 20. Yy. başlarında kullanımının görülmesi düşündürücüdür. Hâlbuki Hutcheson, Adam Smith, Hume, Reid gibi düşünürlerin Aydınlanmaya etkisi oldukça önemlidir. Bu noktada Taşkın, literatürde biraz gecikmeli yer edinse bile günümüzde artık bir İskoç Aydınlanması'ndan bahsedildiğine ve hakkında kayda değer sayıda yapılmış çalışma bulunduğu vurgu yapar.

Kıta Avrupası Aydınlanması'nın 'yıkıcı ve tekrar inşa edici' silahı konumundaki akıl, İskoç Aydınlanması aydınlarının çalışmalarında yoğun şekilde sınırlılığın ve güçsüzlüğüne yönelik yaklaşımlarla değerlendirilir. Bu paralelde Peter Gay'in düşüncesi hatırlanabilir: "Aydınlanma aynı zamanda "...akıl(reason) çağı değil, akılcılığa(rationalism) karşı isyan çağıydı." (Duman, 2006: 148). Bu ifade yine Aydınlanma düşünürlerinin kendi içlerinde yaşadıkları çelişkilerin bir diğer örneği olarak gösterilebilir.

Bu açıdan Kıta Avrupası'nın akılcılığın karşı ortaya çıkan eleştirinin öncülüğünü üstlenen İskoç aydınların düşüncesinde, kişisel anlamda olduğu gibi, sosyal düzenin tekâmül ve işleyişinde, sosyal kurumların ve sosyal ilişkilere ilişkin kuralların oluşumunda aklın gücü sınırlı kalmaktadır. Bu sebepten ötürü, içinde yaşamımızı sürdürdüğümüz karmaşık oluşumlar(kurallar, kurumlar gibi) basitçe akıldan ya da aklın bilinçli tasarımıyla edinilemez. Söz konusu oluşumlar, tarihsel süreçte nesiller boyu dönüşerek gerçekleşen sayısız kişisel eylemin

kasıtsız, bilinçli olarak tasarlanmamış eserleridir; dolayısıyla insanların eylemlerinin sonucudur fakat bilinçli veya tasarımı eserleri olarak görülemez (Duman, 2006:148).

Netice olarak; İskoç Aydınlanmasının felsefi nitelikleri şöyle sayılabilir: Rasyonalizm muhalifliği, iç ve dış tecrübeye gösterilen değer, şüphecilik, geleneğe ve alışkanlıklara değer verme, sosyal evrime duyulan iman (Başdemir, 2005:18). Bu anlamda İskoç Aydınlanması, Avrupa Aydınlanma düşüncesinin kendine has fikirler geliştiren ve tekdüze olmayan eserler çıkaran, oldukça verimli ve zengin katkılar sunan bir ekolü olmuş olup Amerikan Aydınlanmasını da etkileyerek dünya tarihinde de ciddi etkide bulunmuştur.

4. FRANSIZ AYDINLANMASI

Burjuvazi ortaya çıktığı ülkelerdeki üretim tekniğine, karşılaştığı özel koşulları göz önüne alarak birbirinden farklı iktisadi görüşler geliştirmekle beraber, aydınlanma düşüncesinin temel prensiplerini kabullenmekte uzlaşıyor. Bu anlamda 18. Yy. Fransız Burjuvazisi, akli önceleyen söz konusu dünya görüşünden etkilenerek eski rejimi yoğun eleştiriye tabi tutuyor. Kendi hedef ve taleplerine göre yapılandırılmış olan söz konusu dünya görüşünü tüm Fransız halkına ve de ona evrensel bir boyut kazandırarak tüm insanlara hitap eden bir felsefeye dönüştürmede muvaffak oluyor (Sarica, 1996:91).

14. Louis'in ölümü(1715) Fransa'da iktisadi ve toplumsal şartların pek iyi olmadığı realitesini ortaya koydu. Öyle ki Saray da kilise de soylu sınıfı da gücünü iyice kaybetmiş, halk ise ciddi zorluklar içinde kıvrınır hale sürüklenmişti. Bu noktada daha 18. yüzyılın başlarında kiliseye ve yönetime karşı bir muhalefet görünmeye başladı. Ancak muhalefet kaba siyasal düzeyden düşünce düzeyine doğru konumlanmıştı. 1715-1750 arası dönemde Fransa'da fikir hayatı Montesquieu'nün ve Voltaire'in itidalli lakin vurucu tenkitleriyle oldukça renklendi. Ancak 1750'den sonra ise eleştirinin dozu iyice arttı, bu aşamada sürece Rousseau, Diderot ile diğer Ansiklopedistler de dâhil olmaya başladı. Böylece devrimci radikal fikirler bu aşamadan sonra kurucu düzeni yıkıcı bir güç teşkil etmeye başladı. Bu değişimde şüphesiz İngiltere'den ulaşan yeni fikirlerin de etkisi olmuştu. Fransa Descartes'ın usçuluğunu artık ardında bırakmıştı, zaten onunla bir toplumsal mücadeleye girişmek de imkânsızdı. Öyle ki toplumun problemlerine bilimsel ve metafizik yanı ağır basan bir felsefe geleneğiyle çözüm bulmak ihtimal dâhilinde değildi. Dolayısıyla Louis 15'in yönetimi döneminde Fransızlar İngiltere'den aktarılan taze fikirlerin etkisine girmeye başladılar. Bu noktada özellikle modern topluma oldukça doğru tanım getiren Locke, Fransa'da aydınlanmanın motoru konumuna geldi (Timuçin, 2008:13-14).

Bu noktada Çiğdem(2001:35)'e göre Fransız Aydınlanması, Aydınlanma'nın Fransa'da edindiği içerik ile şekil, hem Aydınlanma felsefesi diye isimlendirilen oluşumun "ruhunu" teşkil etmekte ve hem de söz konusu ruhu temsil etmektedir. Yine Çiğdem'in bakış açısında bahsi geçen entelektüel hamlenin sınıfsal taşıyıcısı konumundaki burjuvazi, siyasal iktidarlara ve tiranlara karşı kendi toplumsal varlık ve kimliğini kabul ettirmekten öte ancak "var kalmayı" hedefleyen bir burjuva olması hasebiyle Fransız Aydınlanmasını muhafazakâr bir orta sınıfı ideolojisi şeklinde değerlendirmek lazım.

Öncülüğünü Fransız materyalistleri ve Ansiklopedistler olarak isimlendirilen Lamattrie, d'Holbach, d'Alembert, Diderot ve kısmen de de Condillac, Voltaire ve Rousseau'nun yapmış olduğu Fransız Aydınlanmasının, dinin mutlakçılığı yerine aklın mutlakçılığını ikame etme peşinde olmuş olup dine ve geleneğe muhalif olmaya temayülü vardı (Başdemir, 2005:2). Bu noktada ülkede Locke'a yakın fikirleri ve kilise karşıtı mücadelesiyle öne çıkan Voltaire ile Jean d'Alembert, Diderot, Rousseau, Holbach gibi aydınların hazırladıkları "Fransız Ansiklopedisi"nde müdafaa edilen düşünceler Aydınlanmaya oldukça kayda değer katkılar sağlamıştır. Dolayısıyla gelenek, görenek ile inançlara şüpheyle yaklaşan çalışmaların yer aldığı söz konusu eser, Fransa'da önemli etki yaratmış ve Aydınlanmanın yayılmasına katkı vermiştir (Gümüşlü, 2008:125). Söz konusu çalışmanın Aydınlanma fikirlerinin geniş halk kitlelerine yayılımında önemli olduğu yadsınamaz. Hatta bu tür çalışmalar ilerleyen yıllarda İngiltere'de benzer çalışmaların yapılmasına esin kaynağı olmuştur. Zaten kitlelerin bilinçlenmesi sağlanamadıktan sonra devrim vb. hareketlerin başarıya ulaşması da imkânsız olacaktır.

Bu çerçevede akli ve toplumu önceleyen Aydınlanma düşüncesi, Fransız Aydınlanması bünyesinde Ansiklopedi etrafında dillendirilen fikirlerle beraber, dinden, monarşilerden ve geleneksel kültürel değerlerden tamamen "özgürleşmeyi" telkin eden, "katı" bir liberal anlayışın/anlayışların ön plana çıkmasında oldukça etkide bulunmuştur. Bu tarz bir Aydınlanmacı düşünce, total şekilde geleneksel değerleri tahribe başlamış ve Fransız Devrimi'nin günümüze değin taşıdığı evrenselci, devrimci, Jakoben, homojenize edici yaklaşımın bugüne değin ulaşan ideolojilerin de altyapısının oluşturulmasında etkili olmuştur (Çelik, Fidan vd., 2011:16). Bu noktada Türkiye'de de cumhuriyetin ilanını takiben yaşanan ilk dönemde Osmanlı'nın son dönem reform çabalarına kıyasla daha radikal, sert ve katı uygulamalara gidilmesinde Fransız Aydınlanmasının etkilerini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Fransız Devrimine giden süreçte de Aydınlanma düşünürlerinin oldukça etkili olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda Rudê(2018:19) Aydınlanma'nın önemli yazarlarından Burke ve Tocqueville'in *ancien régime*'in ideolojik tabanının zayıflattığından söz eder. Yine Rudê Montesquieu, Voltaire ve Rousseau'nun düşüncelerinin hızla yayıldığını ve yazdıklarının aristokratlar ve halk kitleleri tarafından yakından izlenerek özümseildiğini ifade eder. Fransız Devrimi'nin ve sonrasında ortaya çıkan fikirlerin özellikle Avrupa ve çevre ülkelerde ne denli etkili olduğunu ve dünya tarihindeki önemi düşünüldüğünde Fransız Aydınlanmasının ve ürettiği fikirlerin somut olarak insanlık tarihini etkilediği rahatlıkla söylenebilir.

Fransız Devrimi'nin ve Aydınlanma Geleneği'nin neredeyse tüm Avrupa'ya ihracının altında yatan ana neden ve muhtemelen en ayırt edici niteliklerinden bir tanesi hiç şüphesiz “evrensellik” prensibidir. Fransız Aydınlanması'nın ana unsuru sayılabilecek “Akıl”a vurgu ve “Akıl”ın prensipleriyle tüm bilgiye ulaşılabilceği fikri bu “evrensellik” düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Söz konusu evrensellik düşüncesi Fransız Devrimi'nin İngiliz Devrimi'ne ve Amerikan Devrimi'ne kıyasla yansımalarının Kıta Avrupası'nda daha sık görülmesinin temel nedenidir (Koç, 2018:60).

Ayrıca Aydınlanma genel olarak siyasi devrimler ve idealleriyle de ilişkilendirilir, özellikle de 1789 Fransız Devrimiyle. Aydınlanma düşünürlerinin entelektüel teşvikleri sonucu yaratılan ve dışa çıkarılan enerji, 18. yüzyıl Fransa'sının büyüyen sosyal huzursuzluk dalgasında etkili olur. Bu sosyal huzursuzluk *ancien regime*'i(monarşi, soyluların imtiyazları, Katolik Kilisesi'nin siyasi gücü) ortadan kaldıran hiddetli politik devrimde zirveye çıkar. Böylece Fransız devrimciler *ancien regime* yerine Aydınlanmanın özgürlük ve eşitlik ideallerini tayin edecek ve dolayısıyla akla dayanacak yeni bir düzen kurmayı hedeflemiştir. Aydınlanmanın çok-sesli entelektüel ve sosyal bir hareket şeklinde net bir sonu olmasa da Fransız Devriminin 1790'larda teröre evrilmesi takriben 18. yüzyılın sonuna ve Romantizm gibi karşı-hareketlerin yükselişine rastlar ve tarihi bir dönem olarak kabul gördüğünde Aydınlanma için bir sona işaret şeklinde okunabilir (Bristow, 2022:8-9).

5. ALMAN AYDINLANMASI

Aslında Almanya'da Aydınlanmacılık Fransa ölçüsünde yoğun bir ihtiyaçtı, ancak bu ülkede aydınlanma devriminin öncülleri Fransa'daki benzerleri ölçüsünde cerbezeli olamadılar. Bu noktada Almanya'da yönetimin otoriter tutumu düşünürlerin biraz daha çekinik kalması durumunu doğurdu. Aslında iki ülkede(Fransa ve Almanya'da) aydınlanma neredeyse yakın zamanlarda başladı. Doğrusu bu yakınlığın başlıca sebebi Almanya'da kültür insanlarının o tarihlerde küresel kültür merkezi olarak görülen Paris'e bağımlılıklarıydı. “Aufklärung” olarak bilinen bu çekinik aydınlanmacılığın öncü kişisi dergici yazar Nikolai olmuştur (Timuçin, 2008:12).

Alman aydınlanması, 18. Yy.da klasik idealizmini sürdürmüştür. Alman aydınlanmasının öncüsü olarak görülen Wolff ve aydınlanmanın son düşünürü olarak görülen Kant gibi aydınlar, dinin ve geleneğin otoritesine eleştiri getirmişler; fakat dine yönelik Fransızlara göre daha ılımlı bir tutum takınmışlardır (Başdemir, 2005:2). Tabii burada Almanya'da Protestanlığın daha güçlü bir zeminde olmasının da etkisi akla gelmektedir. Bu noktada Fransa gibi Katolik yoğun ülkelerde Aydınlanmanın devrim vb. görünümüleriyle daha sert bir tutuma evrilirken Protestanlığın ağır bastığı İngiltere, ABD gibi ülkelerde ise Aydınlanma fikirlerinin daha uzlaştırıcı bir yönelime büründüğü görülmüştür. Bu anlamda dışlayıcı laiklik/pasif laiklik tarzı laiklik konusundaki devlet uygulamaları ve yaklaşımı da bu düşünceyi de adeta teyit etmiştir.

Çiğdem(2001:79-81) Aydınlanma'nın Fransa'da aldığı biçimle kendisini temellendirirken başvurduğu ilkeler özellikle Kant'ın Aydınlanma kavramıyla büyük benzerlikler içermekle beraber, bütünsel açıdan Alman Aydınlanmasının Aydınlanma'ya bir katkı mı olduğu yahut ondan sapma olarak mı görüleceği yönünde bir sorunun varlığını dile getirir. Bu açıdan Çiğdem'in bakış açısında, Fransız Aydınlanması, Aydınlanma'nın başlamasını ve kurumsallaşmasını başarmıştı, Alman Aydınlanması ise bir açıdan Aydınlanma'nın sınırlanmasını, bir başka açıdan Aydınlanma projesinin aşılmasını temsil etmektedir. Bu noktada Çiğdem, Fransız Aydınlanması'nın sosyal sınıf itibariyle burjuvazinin, medyanın, locaların ve salonların ürünü şeklinde doğup geliştiğini, fakat Alman Aydınlanması'nın akademide doğan ve yine üniversitelerde büyüyen bir akım olduğuna işaret eder. Doğrusu burada İskoç Aydınlanmasının da üniversitelerde doğup geliştiğini hatırladığımızda bu anlamda Alman Aydınlanması ile benzerlik olduğu ifade edilebilir.

Bu noktada, Kant'ın aydınlanmacılığının Fransız Aydınlanması gibi politik tarafı ağır basan bir aydınlanmacılık olmadığı hatırlatılabilir. Öyle ki Fransız aydınlanmacılığı her şartta devrim fikrini akla getirir, öyle ki Rousseau'nun ‘Toplum Sözleşmesi’ eseri de adeta Fransız Devrimi'nin erken zamanda kaleme alınmış bir bildirisi mahiyetindedir. Doğrusu Kant'ın aydınlanmacılığı ise politik hiçbir tarafı bulunmayan bir düşünme şeklidir. Öyle ki Kant devrim düşüncesini tanımaz, hatta karşı çıkar. Dolayısıyla Kant'a göre bir devrim birtakım önyargıları ortadan kaldırırken onların yerine farklı önyargılar koyduğunu iddia eder. Bu anlamda Kant'a göre devrime destek vermek yanlıştır, ancak bir devrim yaşanmışsa onunla çekişmeye girmek de doğru değildir. Bu açıdan Kant'ın aydınlanmacılığı

felsefenin sınırlarını aşmayan, bize eleştiriyi gösteren, aklımızla düşünmemizi tavsiye eden bir aydınlanmacılıktır ve bu anlamda son derece önemlidir. Fakat bu noktada toplumsal ve siyasal aydınlanma ile metafizik aydınlanmayı birbirine karıştırmak doğru olmayacaktır (Timuçin, 2008:13).

6. AMERİKAN AYDINLANMASI

Türkiye’de Aydınlanma konusundaki çalışmalarında hâkim eğilimlerin ve analizlerin Kıta Avrupa’sına odaklandığı fark edilmektedir. Bu açıdan Amerikan Aydınlanmasının bu sebeple nispeten uzun süredir ihmale maruz kaldığı ifade edilebilir. Batı’da bu alanla ilgili kayda değer alanyazın oluşmasına rağmen Türkiye’de Amerikan Aydınlanması konusunda çalışmalar tatmin edici düzeyde olmamıştır. Bu durumun temel sebebi, Osmanlı-Türkiye modernleşme sürecinin büyük ölçüde Fransız etkisiyle şekillendirilmesidir. Bu süreçte Aydınlanma noktasında Britanya bile yeterli seviyede ilgi görmemiştir. Ayrıca, Türkiye’deki aydın camiada etkili olduğu bilinen sol-sosyalizm etkisinden kaynaklı olarak Amerikan Aydınlanmasına pek eğilme ihtiyacı hissedilmemiş ya da o kapitalizm kavramı üzerinden bir indirgemeciliğe maruz kalarak pek ilgi çekmemiştir (Köktaş, 2014:109-110).

Doğrusu Amerikan Aydınlanması’nın net olarak hangi tarihlerde ortaya çıktığı konusunda bir uzlaşma olmasa bile, 18. Yy.da İngiltere egemenliğindeki Kuzey Amerika’da ve Birleşik Devletler’in kuruluş dönemindeki etkili aydınlar arasında belirlediğini, yine İngiliz ve Fransız Aydınlanmasından etkilendiğini ifade etmekte bir beis bulunmamaktadır. Bu açıdan, Thomas Paine, James Madison, Thomas Jefferson, John Adams ve Benjamin Franklin gibi aydınlar, bilimsel rasyonalizm, dini hoşgörü ve deneysel siyasi örgütlenme konularında devrimsel görüşler bulup onayladılar ve söz konusu fikirler yeni ortaya çıkan bir ulusun kaderine büyük oranda etkide bulundu. Bahsi geçen düşünürlerin kimisi deizm inancı etrafında bilim ve dini bir araya getirdi; diğerleri anti-otoriter liberalizm doktrininde doğal insan haklarını müdafaa etti; başka bir kısım ise cumhuriyetçi düşüncenin erken formlarında erdemliliğin, aydın bir liderlik ile toplumun önemine vurgu yaptı. Bu noktada Amerikan Aydınlanması heybesinde en az altı ideoloji taşıdı: deizm, liberalizm, cumhuriyetçilik, muhafazakârlık, hoşgörü(dini, siyasi vb.) ve bilimsel ilerleme. Aslında söz konusu ideolojilerin çoğunluğu Avrupalı Aydınlanma filozofların görüşleriyle benzerlik sergiledi, fakat bazen benzersiz bir Amerikan tarzına evrildi (Ralston, 2020).

Amerikan Aydınlanması’nın başlıca niteliklerinden birisi, dini alanda görünür. Kurumsal din total bir din kritiğine uğramamakla beraber, püriten bir ahlakla yaşamak mecburiyetinde kalmış; böylece katı bir din eleştirisinin yerini liberal yönü daha güçlü bir din anlayışı almıştı. Bu anlamda Avrupa Aydınlanması’nın seküler yapısı ve belirleyici bir öge konumundaki hümaniteryen yönü Amerikan Aydınlanması’na yansımamıştır. Amerikan Aydınlanması’nda dikkati celbeden bir başka özellik de hür düşünceye ve hür düşüncenin ifade edilebilmesine dair vurgu olmuştur. Sonuçları yüzyılın başında ve bir nebze günümüzde de hala geçerli olduğu değerlendirilen bir tür kamusal popülistmi de önceleyen bu vurgunun, Bağımsızlık bildirisi ve benzeri önemli belgelerde kayda değer yer tutması, ilkesel olarak bireyin topluma feda edilmesine mani olmayan bir tür hür düşünce anlayışının geçerlilik kazanmasına dönük gayreti gösterir. Bu noktada yine Aydınlanma eseri olan insan hakları kavramı da Amerikan Aydınlanması’nda kendine önemli bir konum edinmiştir (Çiğdem, 2001:76-77).

Aydınlanma Çağının ulus-devletlerin ortaya çıktığı devir olması, bu kavramın siyasi yönünü belirleyen bir diğer unsurdur ve ilk defa kritik bir politik dönüşüme etkide bulunduğu olguların başında Fransız İhtilali yer almaktadır. Bu devrimi hazırlayan etkenlerden biri, adaletsiz bir toplumsal sınıflaşmanın mevcudiyeti olmuştur ve bu noktada Aydınlanma düşüncesi söz konusu durumun kritiğine ortam sağlamıştır. Fransız İhtilali’nden önce gerçekleşen ve bu ihtilale etki eden ABD’nin kuruluşunda da Aydınlanma felsefesinin etkisi görülebilir: Öyle ki, “Thomas Jefferson’ın öncülüğünde kaleme alınan Bağımsızlık Bildirisi, John Locke’un ‘Hükümet Üzerine İki Deneme’ çalışmasından etkilenebilir yazılmıştır (Davran’dan aktaran Gümüşlü, 2008:125-126). Bu anlamda Britanya Aydınlanmasının ABD üzerinde etkisine de eğilmek gerekir.

Bu açıdan İngiliz Aydınlanmasının, 1688 Şanlı Devrimi’nden hareketle Amerikan Aydınlanması ve Amerikan Devrimini de oldukça etkilediğini kaydetmek lazım. Çünkü Amerika’nın “kurucu babaları” Şanlı Devrimin sağladığı ve Britanya Aydınlanması filozoflarının odaklandığı hak ve özgürlüklere yönelik talepte bulunmuştur. Bu açıdan Amerikan Aydınlanması da insan “aklına” vurgu yönünden daha çok “özgürlük” meselesine yoğunlaşmış bir Aydınlanma çeşididir. Bu noktada Amerikalıların İngiltere’ye karşı başlattıkları bağımsızlık savaşında istedikleri özgürlük aslında siyasi özgürlüktür. Öyle ki Amerikan Aydınlanması düşünürlerinin dile getirdikleri özgürlük İngiliz özgürlükleridir. Aynı tarzda Fransız Devrimi’nin, Amerikan Devrimi’nden ödünç alıp kullandığı “İnsan Hakları” kavramı da doğrusu İngiliz kökenlidir. Yine Amerikan Aydınlanması’nı etkileyen Alexander Hamilton, John Jay, James Madison, Thomas Jefferson gibi kurucu babalar da tıpkı Britanya Aydınlanmasında olduğu haliyle geleneklere, tecrübeye saygılı yavaş bir değişimi istemiştir. Bu açıdan Bağımsızlık Savaşı’nı takiben oluşturulan federatif yapı İngiltere’den devralınan kurumları radikal ve jakoben bir anlayışla yıkıp tekrardan inşa edilecek mevcut girişimmiştir. Dolayısıyla söz konusu geleneksel kurumları temel alan yeni kurumlar inşa edilerek mevcut

kurumların güçlendirilmesine gidilmiştir ya da restore edilmiştir. Bu anlayışla Amerikan Aydınlanması da Fransız Aydınlanması'ndan farklı şekilde İngiliz Aydınlanmasına benzer şekilde dinî kurumlarla çatışma istemeyen ve dinî kurumları ortadan kaldırmayı amaçlamayan bir aydınlanmadır. Amerikan Aydınlanması'nın İngiliz Aydınlanması'nın etkisinde geliştiğinin bir diğer göstergesi de John Locke'un görüşlerinin Amerika'nın kurucu babalarınınca Anayasa'da değinilecek ölçüde kabullenilmiş oluşudur (Koç, 2018:58).

Yine Amerikan Aydınlanması, 18. yüzyıl Batı Aydınlanmasının siyaset sahasında pratiğe döküldüğü yer şeklinde gösterilebilir. Fransız Devrimi'yle mukayese edildiğinde, Amerika'da devrim kendi evlatlarını yememiş ve de devrimi bir korku ve terör dönemi (Reign of terror) takip etmemiştir. Bu sebeple Aydınlanmanın Amerika'da büyük bir direnişle karşılaşmadığını belirtmek gerekir. Bu noktada Amerikan Aydınlanmasının siyaset felsefesinin Lockeçu liberalizme dayandığı hususunda genel bir uzlaşma söz konusudur. Ayrıca cumhuriyetçi erdem düşüncesinin Amerikan siyasal kültüründe özellikle Thomas Jefferson ve Anti-Federalistler üzerinden etkili olduğunu kaydetmek lazım. Dolayısıyla Amerikan Aydınlanma siyasetinin liberalizme, doğal hukuka ve erdeme dayandığı ifade edilebilir (Köktaş, 2014:131).

Toparlamak açısından Amerika'da devrime götüren süreç 1688 Şanlı Devrim'i bağlamında değerlendirildiğinde Kral III. George'un ve North hükümetinin "basiretsiz" ve otoriter yönetimlerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayıştan hareketle 1689'da Haklar Dilekçesiyle elde edilen temel haklar ve özgürlükler Amerikalı kolonicilerin İngiliz hak ve "özgürlük"lerine dayalı bir Aydınlanma düşüncesi ortaya koymalarına müsait ortamı sağlamıştır. Doğrusu Amerikan Aydınlanması'nın ilk fikri bağımsızlık talebi yönünde olmamıştır. Amerikalıların peşinde oldukları haklar İngiliz İmparatorluğu'nun bir parçası yönünde gündeme getirilmiştir. Ancak Amerikalıların taleplerine olumlu yaklaşmak yerine İngiltere'nin negatif bir tutum benimsemesi sonucunda Amerikalılar arasında bir 'özgürlük' düşüncesi belirmiştir. Yine de söz konusu özgürlük düşüncesi Fransız Devrimi'ndeki gibi radikal devrimci bir özgürlük olmaktan çok daha tedrici bir özgürlüktür (Koç, 2018:66).

7. SONUÇ

Aydınlanma Çağı düşünce sisteminin kökten sarsıntı yaşadığı, Tanrısal haklar yerine doğal haklar kavramının esas alınmaya başlandığı bir devirdir. Tanrısal haklar yerine doğal haklar kavramının ön plana çıkmasında esas etkili olan sebep ekonomiktir. Ticaret sayesinde zenginliğe kavuşmuş, fakat mevcut yönetim yapısında hukuken pek güçlü olamayan burjuvazinin yönetimde güce ortak olmak amacıyla fakir öfkeli kitleleri de yanına katarak isyan bayrağını çekmesi sistemi derinden sarsmıştır. Bu anlamda Hümanizma ile başlayan değişim, Rönesans ve Reformla hızlanmış, coğrafi keşiflerle büyüyen zenginlik bahse konu sürece daha da ivme katmıştır (Atabay, 2004:179). Bu anlamda Aydınlanma düşüncesinin burjuvazinin çıkarlarına hizmet ettiği ve Burjuva tarafından benimsendiği söylenebilir.

Dolayısıyla Batının sosyal, siyasal, felsefi ve ekonomik açılardan modern dönemlerde sağladığı düşünsel birikimin Aydınlanma Çağı'yla beraber daha anlamlı hale geldiği görülmüştür. Doğrusu Aydınlanma'nın Batı'da Anglosakson ve Kıta Avrupa'sı gelenekleri dâhilinde birçok açıdan benzer kaynaklardan beslendiği konusunda mutabakat olsa da algılanışı, ortaya konusu ve uygulama açısından ele alınmasında bir takım farklılıklar taşıdığı ifade edilmektedir. Söz konusu farklılıklarla beraber, liberal değerlerin birey ve toplum için kullanılmasında ciddi düşünsel farklılıkların Aydınlanma etkisindeki toplumların tarihsel, sosyal, idari ve ekonomik şartlarından kaynaklandığı söylenebilir (Çelik, Fidan vd., 2011:16). Böylece yukarıda bahsedilen çeşitli ülkelerde farklı türde ve içerikte Aydınlanma düşünce tarzlarının baskın hale geldiği ve zaman zaman da bazı konularda zıtlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak Aydınlanma düşüncesinin bu şekilde belli kalıplara sığdırılmayacak ölçüde çeşitlilik gösterdiğini de akılda tutmak lazım.

KAYNAKÇA

1. ARSLAN, A. (1992). "Aydınlanma", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1 (2), <https://dergipark.org.tr/en/pub/atta/issue/25523/269197> (13.09.2022).
2. ATABAY, M. (2004). Aydınlanma Çağı ve Avrupa, Ankara: Nobel Yayın, 1. basım.
3. BAŞDEMİR, H. Y. (2005). "İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith", Liberal Düşünce Dergisi, yıl:10, sayı:37, Kış, <http://w3.gazi.edu.tr/web/basdemir/iskocetik.pdf> (25.10.2011).
4. BRISTOW, W.F. (2022). Aydınlanma Felsefesi, (çev. İrem Şalvarcı), İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 1. baskı.
5. ÇELİK, F., Fidan, S. ve Şahin K. (2011). "Aydınlanma'nın Fransız Düşüncesi İçinde 'Katı Liberal Değerler' Bağlamında Ele Alınmasında Ansiklopedi ve Ansiklopedistlerin Yeri", Akademik Bakış, sayı:23, s.1-19, <http://www.akademikbakis.org/23/02.pdf> (02.11.2011).
6. ÇİĞDEM, A. (2001). Aydınlanma Düşüncesi, İstanbul: İletişim Yayınları.

7. DUMAN, F. (2006). “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması versus İskoç Aydınlanması”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 61(1), s.118-151. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/444/4970.pdf> (25.10.2011).
8. DURGUN, F. (2021). Modern Avrupa'nın Tarihini Yeniden Düşünmek(Aydınlanma'dan 19. Yüzyıl sonuna), İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. baskı.
9. GÜMÜŞLÜ, B. (2008). “Aydınlanma ve Türkiye Cumhuriyeti”, Türkiyat Araştırmaları, Sayı 8, Bahar 2008, [http://www.turuz.info/Turkoloji-Tarix/077-\(08\)Turkiyat%20arashdirmalari.pdf#page=121](http://www.turuz.info/Turkoloji-Tarix/077-(08)Turkiyat%20arashdirmalari.pdf#page=121) (10.10.2011).
- 10.KOÇ, A.K. (2018). “İngiliz ve Amerikan Devrimlerine Fransız Devrimi Üzerinden Bir Bakış”, Liberal Düşünce Dergisi, yıl: 23, sayı: 91-92, ss. 53-72.
- 11.KÖKTAŞ, M. (2011). “İskoç Aydınlanması ve Amerika”, Liberal Düşünce Dergisi, (63), 235-256.
- 12.KÖKTAŞ, M. (2014). “Amerikan Aydınlanması: Bir Giriş Denemesi”, Liberal Düşünce, yıl:19, sayı:73-74, s.109-137.
- 13.RALSTON, S.J. (2020). “Amerikan Aydınlanması”, <https://kualiafelsefedergisi.com/2020/10/amerikan-aydinlanmasi-shane-j-ralston/> (14.09.2022).
- 14.RUDÉ, G. (2018). Fransız Devrimi, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. baskı.
- 15.SARICA, M. (1996). Siyasi Düşünce Tarihi, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- 16.SPARKS OF REASON, “The contribution of Dutch philosophy to the Enlightenment”, <https://cordis.europa.eu/article/id/169617-the-contribution-of-dutch-philosophy-to-the-enlightenment> (23.09.2022).
- 17.TAŞKIN, A. (2007). İskoç Aydınlanması, İstanbul: Birey Yayınları, 1. baskı.
- 18.TİMUÇİN, Afşar (2008). “Aydınlanma Nedir?”, <https://bilimvegelecek.com.tr/wp-content/uploads/2018/02/Ayd%C4%B1nlanma-nedir.pdf> (10.09.2022).
- 19.TİMUÇİN, Ali (2008). “Aydınlanmanın kaynakları ve özü”, <https://bilimvegelecek.com.tr/wp-content/uploads/2018/02/Ayd%C4%B1nlanma-nedir.pdf> (10.09.2022).
- 20.WOOD, E.M.(2016). Özgürlük ve mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi, (çev. Oya Köymen) 2. basım., İstanbul: Yordam Kitap.